

УДК 930.253(341.81/.83:438)(477.74)“1918/1920”

Томаш Чесельскій

доктор габілітований, професор

Uniwersytet Opolski

45-040 Opole, pl. Kopernika 11a

E-mail: ciesielski2@wp.p

КОНСУЛЬСТВО ПОЛЬЩІ В ОДЕСІ 1918–1920 рр. ТА ЙОГО АРХІВ

Генеральне консульство Республіки Польща, створене в Одесі 2003 р. стало третім польським представництвом у регіоні Чорного моря на території сучасної України. Друге польське консульство функціонувало в період з січня 1919 р. до початку лютого 1920 р. з майже 5-місячною перервою, під час першої більшовицької окупації Одеси. 3 березня 1920 р. консулат був евакуйований з Одеси разом з великою групою польських громадян через неминучість захоплення міста більшовиками. Співробітники консульства, забравши архіви, через Румунію виїхали до Варшави, куди потрапили в березні 1920 р. Архівних документів про роботу консульства збереглося дуже мало.

Ключові слова: польська діаспора на Чорному морі, польське консульство, Зенон Біліна Бржозовський, Станіслав Сороковський.

Tomasz Ciesielski

Dr. Hab., Associate Professor

University of Opole

45-040 Opole, pl. Kopernika 11a

E-mail: ciesielski2@wp.p

POLISH CONSULATE IN ODESSA IN 1918–1920 AND ITS ARCHIVE

General Consulate of the Republic of Poland established in Odessa in 2003 is the third Polish diplomatic mission in the Black Sea region of present — day Ukraine. The second Polish consulate, representing the reviving Polish statehood, functioned at the Black Sea between January 1919 and the beginning of February 1920, with almost a 5-month-long break, during the first Bolshevik occupation of Odessa. Zenon Belina Brzozowki was the consul in office during the period of January, 4, 1919 to March, 3, 1919 and then again since the end

of August, (between April and August he stayed in Istanbul), in October and November, 1919 he was replaced by Stanisław Srokowski, a diplomat in the rank of I class consul, i.e. the present general consul. The consulate changed its location few times, and in different months the number of its employees varied from a few people to over a dozen. The consulat functioned in Odessa until March, 3, 1920 when it was evacuated along with a large group of Polish citizens because of the inevitability of the Bolshevik takeover of the city. Consulate staff and archives reached Warsaw in March 1920. Not many archival materials regarding the functioning of Polish consulat in the Black Sea region were saved.

Keywords: *Polish diaspora on Black Sea, Polish consulates, Zenon Belina Brzozowski, Stanisław Srokowski.*

Генеральне консульство Республіки Польща, засноване в Одесі в 2003 р., є третім польським консульством на узбережжі Чорного моря, на території сучасної України. Попередні ініціативи XVIII ст. і другого десятиліття ХХ ст. не були настільки ж тривалими і успішними. Відтак не дивно, що існування польських дипломатичних місій у районі Чорного моря оминається увагою в російській історіографії, і тільки стосовно 1919–1920 рр. про них згадується в українській історіографії професором Іриною Матяш¹. Історія польського консульства представлена також у великій статті Томаша Чесельського², покладеній в основу цієї публікації. Її мета полягає у висвітленні основних моментів діяльності польського консульства в Одесі впродовж 1918–1920 рр.

Потребу в консульстві, яке б представляло Польську державу, поляки, що проживали в Одесі, відчували у зв'язку із закінченням воєнних дій у Європі, і першим повідомленням про незалежність Польщі восени 1918 р. Багато з представників польського населення, що оселилися в Херсонській губернії і Криму (приблизно 70 000 чоловік), також не планували повертатися до невідомої і щойно створеної країни — країни своїх предків. Задоволені умовами життя на українських землях, вони мали намір залишитися на узбережжі Чорного моря³. Крім того, вони вважали, що створення незалежної Польської держави сприятиме розквіту в Одесі польської культури та освіти. Польське консульство мало надавати юридичну допомогу та організаційну підтримку, а також представляти інтереси Польщі на Чорному морі. Очікувалося, що консульство займатиметься, переважно, торговельно-економічними питаннями. Його діяльність поширювалася не тільки на Херсонську, а й сусідні з нею губернії. Тому виникла ідея створення консульських представництва в Миколаєві, Херсоні, Керчі, Таганрозі, Єлисаветграді, Єкатеринославлі, Ростові, Новоросійську, Одесі⁴.

У перші десятиліття ХХ ст. в Одесі проживало найбільше польського населення. Його концентрація зросла під час Першої світової війни за рахунок переселенців з Королівства Польського. Поляки брали активну участь у культурному та соціальному житті. В Одесі діяла низка організацій і асоціацій польської громади, яка з кінця 1917 р. почала долучатися до проектів політичного характеру. Коли в середині 1918 р. з'явилася можливість повернення біженців на польські землі, в Одесі розпочали функціонувати Польське товариство з підтримки жертв війни та Польський виконавчий комітет, Рада польських організацій, Польська Рада Безпеки в Одеському військовому Союзі поляків і найбільший Польський Південний комітет щодо повернення на батьківщину, які видавали документи, що підтверджували польське громадянство. Такі повноваження були узгоджені з Одеським представником Департаменту реєміграції Польського Королівського посольства в Києві графом Зеноном Беліною Бжозовським (1877–1939). Він мав маєтки на Поділлі, а в Одесі оселився на початку Першої світової війни, брав активну участь у діяльності місцевих польських організацій (зокрема був членом редакційного комітету «Tygodnika Odeskiego» [«Одеського тижневика»], управління Польського Товариства з підтримки жертв війни і Товариства зі сприяння розвитку польської гімназії ім. Т. Костюшка).

Обов'язки Бжозовського та одеських організацій і товариств польської громади розширилися наприкінці 1918 р., коли почалася реорганізація саме прибулої до міста бригади польських стрільців у дивізію. Для цього треба було здійснювати упереджувальні заходи в Одесі та її околицях серед чоловіків, і це потребувало створення польської цивільної влади, здатної організувати мобілізацію. В грудні 1918 р. роботи з утворення консульства в Одесі було завершено. Очолив його Зенон Беліна Бжозовський, який, як уже згадувалося, виконував восени 1918 р. обов'язки консула і працював з польською дипломатичною місією в Україні. Урочисте відкриття польської дипломатичної місії в Одесі, на якому були присутні представники місцевої громади і командування польської стрілецької дивізії, відбулося 5 січня 1919 р. Після короткого богослужіння виступав консул Бжозовський і голова Асоціації «Польський дім» професор Новоросійського університету Болеслав Болеславович Гриневецкий⁵.

Консульство працювало протягом чотирьох місяців, до початку квітня 1919 р. Першим офіційним документом, підписаним консулом, було повідомлення про набір в армію всіх поляків, що народилися в 1883–1901 рр.⁶ До початку квітня не було видано додаткових повідомлень, підписаних Бжозовським, який на початку другої декади березня вніс зміни в повідомлення про мобілізацію. Очолуваний консулом Комітет з мобілізації і

привозу до війська розташувався в приміщенні консульства у будівлі 7 на Катериненській площі, а командування польської армії — у готелі «Суворовський» на вул. Малій Арнаутській, командування польської стрілецької дивізії — у будівлі на розі вул. Садової і вул. Петра Великого.

Другою масовою акцією консульства була видача свідоцтв про польське громадянство, необхідних для повернення на батьківщину. Консульство видавало також візи до Польщі⁷. Бжозовський, крім того, виконував представницькі функції, виступаючи від імені польського уряду перед керівництвом військ Антанти, а також брав участь в урочистих заходах, організованих місцевою польською громадою і командуванням дивізії польських стрільців. Наприкінці березня — початку квітня перед ним повстало завдання у зв'язку з наступом 2-ї Української Армії⁸. Консул Бжозовський посилено шукав підтримки від влади Антанти в організації транспорту для евакуації поляків, але незважаючи на всі обіцянки, це не було виконано. В результаті, в перші дні квітня, коли армія Антанти почала відступати, у вуличних боях перемагали більшовики, почалася неорганізована втеча поляків морем і суходолом. Не вдалося навіть організувати евакуацію консульства та його архіву, а в Одесі залишилася частина співробітників консульства, в тому числі сім'я Бжозовського. Сам консул залишив місто, ймовірно, в ніч з 3 на 4 квітня⁹. Після ознайомлення з архівом польського консульства в Одесі більшовики його знищили, співробітників консульства та дружину Бжозовського Ізабелу заарештували, але невдовзі звільнили. Опікувався поляками грузинський консул Овсій Іларіонович Ушверідзе. У липні більшовики впустили до міста консула Бжозовського, який прибув на кораблі разом із кількома сотнями російських солдат, що поверталися з Франції. І хоча він перебував у місті як «приватна особа», а не як консул, все одно здійснював свої повноваження. Йому вдалося отримати дозвіл на виїзд 64 поляків, які були перевезені на французькому військовому кораблі до румунського порту Галац (Galati).

Як консул Бжозовський офіційно повернувся до Одеси наприкінці серпня 1919 р., через кілька днів після того, як Збройні сили Півдня Росії зайняли місто. Робота польського консульства поновилася 5 вересня в нових приміщеннях у штаб-квартирі Католицького Благодійного Товариства в Польському Конгресі (міст Строганова, ріг вулиці Грецької). Дуже швидко стало ясно, що після болючого досвіду періоду більшовицької окупації багато поляків змінили своє ставлення і хотіли якомога швидше повернутися до Польщі. Нечисленний персонал консульства був не в змозі виконувати завдання, пов'язані з видаванням відповідних документів усім бажаючим виїхати з Чорноморського узбережжя, а також з організацією роботи з міграції. У зв'язку з цим у вересні були відкриті

консульські агентства в Херсоні (менеджер Стефан Чарнецький молодший) та Миколаєві (менеджер Генріх Теодоровіч), а технічні питання, пов'язані з організацією виїзду до Польщі, взяв на себе Комітет з реєміграції, підпорядкований Відділу реєміграції у Варшаві. Це було зроблено попри помітну пасивність Бжозовського, який «втомився під час першої евакуації з Одеси у квітні 1919 р.» і прагнув «якнайшвидше повернутися до Польщі». Він попросив відставки, відправивши з запитом наприкінці серпня — на початку вересня до Варшави свого секретаря Цезара Березовського. На чолі польського консульства Бжозовський перебував до прибуття нового консула. 24 жовтня 1919 р. він підписав листа, адресованого уповноваженому в справах «біженців»¹⁰.

Новим головою польського консульства в Одесі польське Міністерство закордонних справ 20 вересня 1919 р. призначило Станіслава Сроковського. 14–16 жовтня Міністр закордонних справ Ігнацій Ян Падеревський підписав відповідний документ про призначення його на посаду в ранзі консула I класу⁷². Станслав Сроковський (1872–1950) був географом і геологом, випускником Львівського політехнічного університету, також вивчав історію та природничі науки в Ягеллонському університеті та гірську справу в Гірничій академії в м. Прібрам (Чехія). У 1894–1899 рр. він опублікував 7 наукових праць, а в 1918 р. працював над підручником з географії та геології. У 1896, 1897–1914 рр. був вчителем середньої школи у Львові і на навчальних семінарах у Жешуві й Тернополі. Під час Першої світової війни мав проросійську позицію і влітку 1915 р., у зв'язку з наступом австро-німецьких військ, залишив Галичину. Упродовж 1915–1918 рр. перебував у Добруші Гомельської області, Харкові, а з кінця 1916 р. — у Києві. Восени 1918 р. — навесні 1919 р. був співробітником Польської Ліквідаційної комісії у Кракові, а також брав участь у боях за Львів. У березні 1919 р. він переїхав до Варшави і влаштувався на роботу секретарем факультету географії у Відділенні Конгресу при Міністерстві закордонних справ. Указом Голови Держави 11 червня 1919 р. Сроковського було переведено на дипломатичну службу й призначено консулом першого класу та делегатом польського уряду в місії союзників у Братиславі. До Словаччини, однак, він не виїхав, оскільки 20 вересня 1919 р. отримав нове призначення. Сроковський не мав ніякого дипломатичного досвіду і мало розумівся на проблемах причорноморського регіону. Призначення до одеської місії було зумовлене, очевидно, як знанням російської мови, так і розумінням ситуації громадянського конфлікту на українських землях, а також проросійською політичною орієнтацією і організаційними здібностями.

Такі здібності Сроковський виявив у вересні–жовтні 1919 р., організувавши групу людей, які сформували персонал консульства. З ними

18 жовтня консул виїхав з Варшави через Чернівці, Ясси, Галац. 28 жовтня вони прибули до Одеси, де 3 листопада відбулась урочиста зустріч з польською громадою в «Domu Polskim» [«Польському будинку»]¹¹. Невдовзі після вступу на посаду він змінив адресу консульства, розташувавши його в будинку за адресою вул. Гоголя, 15, а 20 листопада орендував для установи поверх у будинку князя Гагаріна на вул. Софіївській, 26. Віце-консул консульства і консульські установи, що відповідали за рееміграцію, залишилися в будинку на вул. Гоголя. Разом зі Сроковським у консульстві працювали: віце-консул Броніслав Коерський, секретар 1-го класу Фелікс Пшибильський (паспортні питання), секретар 2-го класу Мечеслав Грабінський (торговельні та фінансові питання), керівник канцелярії Тадеуш Янушевський (помічник адвоката), а також канцелярські службовці. Йому підпорядковувалися також консульські агентства в Миколаєві, Херсоні, Тирасполі, Єлисаветграді. У консульстві в Одесі діяв офіс головного юрисконсульта компанії Юліана Мрочковського, польська поштова установа (склад персоналу невідомий, але видавалися власні поштові марки, мали справу з експедиторськими листами і грошовими переказами), комендатура «Етапу [Etapu — Команди] Польської Армії» (лейтенант Станіслав Косецкі і хорунжий Густав Розаловський) і на початок листопада 1919 р. працювали чотири особи з Комітету рееміграції (Мечеслав Пташицький, Єдвард Захаревський, Бореслав Шульц Рембовський і Буховський (ім'я невідоме), пізніше двох останніх замінили на Владислава Пшищеховського. Після розпуску комітету нагляд за рееміграцією взяв на себе Казимир Мілашевський, призначений головою «Особливої комісії на півдні Росії» Францем Скомським.

З огляду на низький рівень громадської безпеки в Одесі, Сроковський організував озброєну охорону консульства. Спочатку вона складалася з трьох осіб, які охороняли «порядок» всередині консульства, а потім була збільшена до 30 охоронців, які жили поруч з консульством і отримували винагороду з його скромного бюджету. За згодою командира Добровольчої армії у Новоросії та Криму генерала-лейтенанта Миколи Шиллінга з консульської охорони було створено воєнізовану групу в складі 17 осіб, до якої входили не лише поляки, а й естонці та латиші. Польським збройним формуванням в Одесі, який крім особистої зброї мав також 5 кулеметів, командував капітан Густав Маковецький. Деякі співробітники консульської охорони входили до секретного відділення Польської військової організації, до якого був залучений сам консул Сроковський. Крім того, при консульстві було створено технічну комісію, що складалася зі Сроковського, лейтенанта Ковецького і командира місцевої установи Польської військової організації «Команда Україна — Чорне море», відомого за псевдонімом «Вільгейм Рейнер».

Для такої великої кількості персоналу польська дипломатична місія мала дуже скромний бюджет, якого вистачало тільки для виплати заробітної платні. Бракувало грошей для закупівлі дров, а тим більше — на ведення «основної» консульської діяльності щодо захисту інтересів Польської держави і поляків, які проживали на території Херсонської губернії та прилеглих територій. Консульство видавало польські паспорти та інші необхідні документи, що дозволяли залишити територію Росії, надавало допомогу великому числу біженців, що в'їжджали до Одеси, організувало маршрути і технічні засоби для відновлення дій з еміграції. Сроковський також поширив опіку консульства на естонців, латишів, фінів і грузин. Це призвело до того, що в Польській дипломатичній місії працювала найбільша група людей восени 1919 р., взимку 1919–1920 рр. Після закриття грузинської місії і виїзду з міста консула Ушверідзе в листопаді в Одесі працювали представництва ще 9 країн: Вірменії, Великої Британії, Італії, Франції, Болгарії, Чехословаччини, Туреччини і Королівства сербів, хорватів і словенців, а також військові місії країн Антанти і місії Американського Червоного Хреста.

Наприкінці січня 1920 р. генерал-лейтенант М. Шиллінг підписав із Сроковським угоду, згідно з якою Польща взяла в оренду 10–12 км. на узбережжі Чорного моря від річки Барабой до Дністровського лиману, площею близько 300 км², куди входило місто Овідіопіль та близько 10 сіл. В обмін на оренду і половину мита, поляки повинні були отримати повну адміністративну владу і поліцію, використовуючи територію для торгівлі. Сроковський передав текст угоди разом з картою в березні 1920 р. Міністру закордонних справ Польщі. Документ не зберігся, і єдиним доказом його підпису, а також інших ініціатив економічного характеру, прийнятих Сроковським з листопада 1919 р. до початку лютого 1920 р., є тільки його спогади про функції консула в Одесі, опубліковані 1925 р. під назвою «*Z dzikich pól. Wspomnienia z zimy 1919/20 na południu Rosji*» [«З Дикого Поля. Спогади про зиму 1919/1920 року на півдні Росії»].

Для польського населення в Одесі консул організував кілька притулків для біженців, видавав паспорти та проїзні документи населенню польського походження, а також тих країн, якими опікувався Сроковський (балти, фіни, грузини). Такі документи були спеціально підібрані для українців, але з огляду на позицію румунів, росіяни і німці отримували, як правило, відмови. В останньому випадку консул Польщі зробив виняток тільки для єпископа Саратовського-Тираспольського Джозефа Кеслера і його найближчих соратників «припускаючи, що Польща дбає про католицизм у Росії»¹².

Більшість проблем виникало через організацію рееміграції, тому що Румунія повністю закрила свої кордони, а потім відкрила переправи на

Дунаї в Галаці і на Дністрі: Тирасполь — Бендери, Рибниця — Rezina, Ямпіль — Soroka та Могилів-Подільський — Utaci (Attaki). Закритим залишався найближчий до Одеси перетин кордону на Дністровському Лимані. Поїздом до Волочиська вони відправили в листопаді 1919 р. тільки два транспорти з біженцями¹³. Це означало, що через консульство Сроковського впродовж 3-х місяців, з початку лютого 1920 р. з Одеси виїхало близько 2 000–3 000 поляків.

Найбільше осіб евакуювалося впродовж 30 січня — 2 лютого 1920 р., коли стало ясно, що немає оборони міста, а Добровольча армія практично без бою залишила Одесу більшовикам. Було підготовлено судно «Генерал Брусилів» і два потяги, евакуацію планували на 3 лютого. Евакуювався майже весь персонал консульства, охорона і велика група поляків, які вороже ставилися до більшовиків. Також вдалося евакуювати найцінніше обладнання та архіви консульства. Дві групи польських біженців залишили Одесу вранці 4 лютого 1920 р., одна — кількістю менше 300 осіб — вирушила до Овідіополя, а друга — 1 300 осіб, на чолі з Сроковським — до Тирасполя. Через кілька днів переговорів, 9–12 лютого, обидві групи були допущені на територію Румунії в Аккермані і Thigini (Бендери). Всі евакуйовані, кому вдалося потрапити на територію Румунії наприкінці лютого — початку березня, були переправлені до Польщі. Сам Сроковський виїхав з Румунії з однією з останніх груп біженців і прибув до Варшави тільки 3 березня 1920 р. Два дні по тому він подав рапорт на адресу Глави держави Юзефа Пілсудського, офіційно завершив свою дипломатичну місію, закриваючи консульство в Одесі. Таким чином, обов'язки консула Польської Республіки Сроковський припинив виконувати на початку березня 1920 р.

Поза сумнівом, після прибуття до Варшави Сроковський передав архів консульства до Міністерства закордонних справ. Однак, на жаль, він не зберігся до наших днів. Ймовірно, був загублений під час Другої світової війни. Частина документів зберігається сьогодні в Архіві нових актів у Варшаві. В архівах Міністерства закордонних справ Другої республіки можна знайти лише лист Зенон Беліна Бжозовського під час його перебування у Стамбулі, і листування, в якому він дякував консулу Грузії за турботу про поляків під час радянської окупації Одеси у весняно-літній період 1919 року¹⁴. Однак зберігся архів у спадку померлого 1950 р. у Варшаві Сроковського — передусім його «Географія», що з'явилась як результат наукової роботи. Водночас вона містить низку документів і листів, написаних під час перебування на польській дипломатичній службі. Деякі з листів пов'язані з періодом, коли він виконував обов'язки консула в Одесі. Тепер ці документи зберігаються в архіві Польської академії наук і є цінним доповненням до основного джерела інформації

про історію польського консульства в 1919–1920 рр., яким залишається одеська різномовна преса того періоду (як польська, так і російська)¹⁵.

До цього слід додати кілька документів, виданих двома консулами в Одесі, Зеноном Беліном Бжозовським і Станіславом Сроковським, що зберігаються в Державному архіві Одеської області і висвітлюють процес евакуації військовополонених і біженців в Одеській області впродовж 1919–1920 рр.¹⁶, що дає можливість відтворити картину спадщини архіву консульства в Одесі під час другої Польської Республіки.

¹ *Матяш І.* Українська консульська служба 1917–1923 рр. як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2016. С. 419–420.

² *Ciesielski T.* Konsulat polski w Odessie 1919–1920. Polska dyplomacja na Wschodzie w XX — początkach XXI wieku. Olsztyn–Charków, 2010. С. 81–101.

³ *Горун Д.О.* Польська громада Одеси у ХІХ — на поч. ХХ ст.: Коротка характеристика етапів розвитку. Записки історичного факультету. Вип. 13. Одеса, 2002. С. 78–84; *Болдырев О.* Шляхетська Полонія над Чорним Морем. Південний Захід / Одесіка. Одеса, 2006. С. 137–170; *Ciesielski T.* Poles in the Odessa Region — Past and Present. The Odessa Connection. Wien, 2008. P. 53–58.

⁴ *Ciesielski T.* Konsulat polski... С. 82.

⁵ *Ciesielski T.* Konsulat polski... С. 83–84.

⁶ *Ciesielski T.* Konsulat polski... С. 84.

⁷ *Ciesielski T.* Konsulat polski... С. 84–85

⁸ Історія Одеси. Одеса, 2002. С. 302–304.

⁹ *Ciesielski T.* Rumunia a problem polskich reemigrantów i uchodźców z terenów południowej Rosji w latach 1918–1920. Świat relacji polsko-rumuńskich — Lumea relațiilor polono-române. Suceava, 2012. С. 120–122.

¹⁰ Державний архів Одеської області (далі — ДАОО), ф. Р-65, оп. 1, спр. 2, арк. 32.

¹¹ *Życie Polskie.* R. I (1919), nr 1 z 28.12

¹² *Ciesielski T.* Konsulat polski... С. 95–96.

¹³ ДАОО, ф. Р-65, оп. 1, спр. 2, арк. 32–34; спр. 11, арк. 6; спр. 12, арк. 7, 44, 65, 79; спр. 15, арк. 65, 69, 71, 99, 134.

¹⁴ Archiwum Akt Nowych w Warszawie, T. 6774; T. 12507.

¹⁵ Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie, III-22; *Wrzowska M.* Materiały Stanisława Srokowskiego (III-22). Biuletyn Archiwum PAN. № 37. 1996. С. 20–60.

¹⁶ ДАОО, ф. Р-65, оп. 1, спр. 32, арк. 12; спр. 12, арк. 44, 79; спр. 15, арк. 99.

REFERENCES

1. Ciesielski, T. (2010). Konsulat polski w Odessie 1919–1920. *Polska dyplomacja na Wschodzie, w XX — początkach XXI wieku*, (pp. 81–101), Olsztyn-Charków: Wydawnictwo LITTERA [in Polish].
2. Boldyrev, Or. (2006). Shliahetska Poloniia nad Chornym Morem. *Pivdennyi Zahid Odesika*, 137–170 [in Ukrainian].
3. Gorun, D.O. (2002). Polskaia gromada Odesy u XIX-poch. XX st.: korotka harakterystyka etapiv rozvitku. *Zapysky Istorichnogo Fakultetu*, 13, 78–84 [in Ukrainian].

4. Ciesielski, T. (2008). Poles in the Odessa Region — Past and Present. *The Odessa Connection* (pp. 53–58). Wien: Favorita Press [in English].
5. Ciesielski, T. (2012). Rumunia a problem polskich reemigrantów i uchodźców z terenów południowej Rosji w latach 1918–1920. *Świat relacji polsko-rumuńskich = Lumea relațiilor polono-române*. (pp. 113–137). Suceava: Wydawnictwo Editor [in Polish].
6. Matyash, I. (2015). *Ukrayins`ka konsul`s`ka sluzhba 1917–1923 rr. yak derzhavny`j insty`tut: stanovlennya, funkcionuvannya, personaliyi*. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny [in Ukrainian].
7. Stanko, V. N. (2002). *Istoriya Odesy*. Odesa [in Ukrainian].